

belangrijkste conclusies luidt dat in Groot-Brittannië gedurende een groot deel van de twintigste eeuw de invloed van het bedrijfsleven op de kerken per saldo belangrijker is geweest dan de invloed van de kerken op het bedrijfsleven.

Een dergelijke conclusie kan op basis van deze bundel niet worden getrokken voor Nederland. Daarvoor is de keuze te beperkt en niet representatief genoeg. De grote toegevoegde waarde van *Geloof in eigen zaak* is dat het mooie portretten schetst van zestien kleurrijke protestants-christelijke ondernemers. Met Jeremy's vragen in het achterhoofd levert het lezen van de portretten interessante inzichten op zoals het gegeven dat de meeste geportretteerde ondernemers terughoudend waren in het openlijk etaleren van hun christelijke overtuiging binnen hun onderneming. Ook valt op dat er moeilijk een een-op-een-relatie is vast te stellen tussen religieuze overtuiging en sociaal ondernemerschap. Daarmee vormt de bundel een inspirerende stimulans voor vervolgonderzoek naar de relatie tussen ondernemers en religie. Intrigerend is ook de persoonlijke worsteling van ondernemers met religie. Hoe lastig het is om het religieuze ideaal en de dagelijkse werkelijkheid met elkaar in overeenstemming te brengen, blijkt wederom uit het leven en werk van Cornelis Verolme. Tekenend is dat hij zondags voordat hij ter kerke ging met een van zijn ingenieurs belde om hem op het hart te drukken: 'Niet op zondag werken hè, maar wel zorgen dat het maandag klaar is'.

Wat doet religie met ondernemers en wat doen ondernemers met religie? De vragen stellen, is eenvoudiger dan ze te beantwoorden. *Geloof in eigen zaak* is een mooie aanzet daartoe.

Jacques van Gerwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Janneke Jansen, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van de opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Amsterdam: Aksant, 2006) 319 p. ISBN 9052602069

Volgens de criteria van het CBS wonen er in Nederland bijna twee miljoen allochtonen van de eerste generatie. Zij zijn dus in Nederland geïmmigreerd. Talloze anderen hebben dat ook gedaan, maar zijn weer vertrokken. Op zijn minst hebben zij een tijdelijk bestaan in Nederland moeten opbouwen en hebben zij huisvesting moeten zoeken. Grote aantallen immigranten hebben dus door de jaren heen een beroep moeten doen op een volstrekt onontbeerlijk, maar tegelijk uitgesproken schaars, goed. De verstrekking van dat goed was in Nederland object van een complex beleidssysteem waarin, naast de overheid, ook private organisaties een grote rol speelden.

Volgens het hier te lande veel gebruikte en ook in dit proefschrift gehanteerde model van Rinus Penninx omvat het integratieproces dat volgt op de vestiging van immigranten twee hoofdaspecten, namelijk positieverwerving en positietoewijzing. De migranten zijn gesteld voor de opgave zichzelf een positie in de ontvangende samenleving te verwerven, terwijl de ontvangende samenleving de migranten een positie moet toekennen. Dat lijkt een open deur, maar in veel van het wat oudere onderzoek naar de integratie van allochtonen is, volgens Janneke Jansen, de ontvangende samenleving absent. Het is alsof de positie van allochtonen slechts het resultaat is van hun eigen handelen. In elk geval staat in haar proefschrift terecht het aspect van positietoewijzing en daarmee de instituties van de ontvangende samenleving, centraal. Het proefschrift biedt daarmee meteen een geschiedenis van de Nederlandse volkshuis-

vesting in de jaren 1945-1995, ook al spitst de beschouwing zich toe op de behandeling die allochtonen van de zijde van de volkshuisvesters ondervonden.

De groepen waarop de auteur zich richt zouden wij thans aanduiden (de term is namelijk pas in de loop van de jaren negentig ontstaan) als niet-westerse allochtonen: Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en asielgerechtigden uit een groot aantal landen van de Derde Wereld. Het waren grotendeels onbemiddelde immigranten met een van meet af aan zwakke positie op de woningmarkt. Daarbij voegen zich echter in dit proefschrift de Indische Nederlanders die in de jaren vijftig en zestig Nederlandse bodem betraden. Juist door hun maatschappelijk succes behoren zij al lang niet meer tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid (dat overigens te dien tijde die naam nog niet droeg).

Nederland werd tot het midden van de jaren zestig gekenmerkt door een naar West-Europese maatstaven, verbazend hoge vruchtbaarheid. Nog voordat deze vruchtbaarheid, omstreeks 1965 drastisch terugviel, zette een allengs forser wordende immigratie in. Er moest in een zeer hoog tempo worden gebouwd en dat gebeurde ook, maar desondanks bleef juist in de gebieden waarop de immigranten zich richtten, waaronder de grote steden, een flink woningtekort bestaan. Woningnood gold, zoals bekend, lange tijd als volksvijand nummer één en de Nederlandse volkshuisvesting is door deze perceptie in hoge mate bepaald. Nergens in West-Europa werden zoveel huurwoningen, in het bijzonder sociale huurwoningen gebouwd, nergens was de bemoeienis van de overheid met de volkshuisvesting zo omvangrijk en nergens ontstond een dermate complex beleidssysteem rond de volkshuisvesting als hier te lande. De immigranten hebben van deze bemoeizucht op den duur voordeel ondervonden, maar ten tijde van hun vestiging werden velen, vooral de buitenlandse werknemers, ook met de nadelen geconfronteerd. Zij werden door de overheid uit het systeem 'weggedefinieerd' omdat hun verblijf slechts tijdelijk zou zijn en de woningcorporaties met hun dominante positie op de huurmarkt gebruikten hun macht over de toewijzing van woningen vaak ten nadele van de immigranten. Janneke Jansen doet hiervan nauwkeurig verslag. Nederland was echter ook het land dat voor immigranten met de Nederlandse nationaliteit (Indische Nederlanders, Surinamers, Antillianen) contingenten woningen reserveerde, hetgeen een gunstig effect had op de huisvesting van deze groepen. Later vielen ook asielgerechtigden onder deze contingentering.

Massale immigratie in een tijd van woningnood: het zou al een wonder zijn als discriminatie, door de overheid, door de woningcorporaties, door de bevolking, achterwege was gebleven. Janneke Jansen heeft haar proefschrift dan ook in hoge mate opgehangen aan het begrip 'uitsluiting'. Ontegengesteld kwam uitsluiting (zeg maar discriminatie) op ruime schaal voor, maar het proefschrift schildert de werkelijkheid misschien iets te zwart af. Veel van de praktijken die de auteur beschrijft, bij voorbeeld een aantal vormen van spreidingsbeleid (Rotterdam werd op dit punt een *cause célèbre*) waren niet gericht op uitsluiting, maar juist op insluiting. De genoemde reservering van woningcontingenten voor bepaalde groepen over heel Nederland is eveneens een voorbeeld van een poging tot insluiting van deze groepen in het Nederlandse bestel. Zelfs als woningcorporaties op het microniveau van de straat, het bouwblok of het portiek beperkingen oplegden aan de vestiging van migranten uit het buitenland, waren de maatregelen niet altijd op uitsluiting gericht. Soms hanteerden zij een spreidingsmodel dat in hun ogen dienstig was aan de integratie, maar dat hen, paradoxaal, in eerste instantie noopte de migranten uit bepaalde concentratiegebieden te weren. Dat neemt niet weg dat ook minder idealistische vormen van discriminatie waarbij de

bescherming van 'het eigen volk' het hoofdmotief vormde en waarbij bepaalde stads-wijken zich tot autochtone reservaten konden ontwikkelen, geen uitzondering waren.

De neiging om een zwartboek aan te leggen, speelt Janneke Jansen wellicht eveneens parten bij haar behandeling van de factor definitiemacht met behulp waarvan de autochtone beleidvoerders de allochtonen van de voorzieningen konden uitsluiten. Migranten worden als 'anders' gedefinieerd waarmee uitsluiting mogelijk wordt. Zij zegt letterlijk (p. 303) dat dit denken (het proces van definitievorming) leidde tot doen (discrimineren). Het is alsof die definitie het eerste stadium vormde van een besluitvormingsproces waarbij steeds dezelfde actoren waren betrokken, eerst als denker en dan als doener. In feite was dit meestal niet het geval. In tegendeel: de volkshuisvesters zagen zich opgescheept met een definitie van bepaalde groepen die discriminatie juist bemoeilijkte. Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen waren Nederlandse onderdanen en de beleidvoerders konden daar niet omheen. Zij voerden, vaak tegen heug en meug, een beleid gericht op insluiting van die groepen in de Nederlandse samenleving. Zij hadden in deze gevallen dus geen macht over de definitie; de definitie had juist macht over hen.

De buitenlandse werknemers beantwoorden echter wel aan Jansens model. Zij werden aanvankelijk als tijdelijke gasten beschouwd en aan die visie werd lang, en tegen beter weten in, vastgehouden met negatieve gevolgen voor de groepen in kwestie. Zij werden inderdaad van de woningmarkt weggedefinieerd. Maar zelfs in hun geval werd de situatie mede bepaald door de onmacht van de Nederlandse autoriteiten. Die stuiten namelijk op het, internationaal vastgelegde, recht van gezinshereniging voor de buitenlandse werknemers en zij konden dat niet wegdefiniëren.

Nogmaals: in het proefschrift wordt de huisvesting van immigranten, zeker niet geheel ten onrechte zeg ik erbij, voorgesteld als een langdurige geschiedenis van discriminatie waarbij het definiëren van de migranten als 'anders' een belangrijke rol speelt. De suggestie is dat zij in werkelijkheid niet anders waren. Maar dat waren zij natuurlijk wel. Een groot deel bestond uit vreemdelingen en ook als zij de Nederlandse nationaliteit bezaten, waren zij natuurlijk anders, niet alleen vanwege een andere cultuur, maar ook vanwege het feit van hun migratie. De Nederlandse volkshuisvesting kreeg ineens te maken met grote groepen starters, starters op de woningmarkt wel te verstaan, die uit het niets opdoken. Op een woningproductie van 80.000 tot 100.000 per jaar betekent de komst van 20.000 nieuwe huishoudens in een enkel jaar een nieuwe, en andere, situatie. Verschijnselen als 'alleengaanden' (hier wonende mannen met gezinnen in de herkomstlanden) en grote gezinnen waren ook geen normale verschijnselen (meer) in de Nederlandse volkshuisvesting. De overheid en de corporaties hadden hier moeite mee. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet.

Al met al een gedegen, goed leesbare studie, die een interessante, inmiddels gesloten (want het beleidssysteem dat Jansen beschrijft, bestaat niet meer) episode toevoegt aan de sociale geschiedschrijving van dit land. De honderden titels die de bibliografie telt, zijn functioneel en zij documenteren het betoog. Het zijn geen achteraf toegevoegde ornamenten om het proefschrift cachet te geven.

Carlo van Praag
Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut